

EMLÉKEZZÜNK

Egy székelyföldi falu, Homoródszentmárton szenvedése az 1916. évi román megszállás alatt¹

1916. augusztus 4. és 17. között az Antant titkos szerződést kötött Romániával, amelynek értelmében (2. §) Románia kötelezi magát, hogy megtámadja Ausztria-Magyarországot, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Oroszország pedig (4 §) elismeri Romániának Erdélyre és az Alföld jelentős keleti részeire vonatkozó igényét. A titkos szerződés értelmében 1916. augusztus 27-én Románia hadat üzent Magyarországnak és csapatai a Kárpátok őrizetlen hágóin keresztül, 18 helyen törtek be Erdélybe. Három román hadsereg 440 ezer embere állt szembe Arz tábornagy 70 ezer katonájával. A kormány elrendelte a Maroson túli területek kiürítését. A nem várt támadás következtében augusztus 30-ig a románok elfoglalták Brassót, Petrosényt, Orsovát és a Székelyföld nagy részét. A hadüzenet után három héttel kezdődött a központi hatalmak ellenoffenzívája, hetven nap múlva már egyetlen román katonára sem volt Erdély földjén, száz nap múlva Románia kapitulált, és Bukarestben megkötötték a békét.

A román betörés által az erdélyi magyaroknak okozott megpróbáltatások egyetlen morzsáját mutatja be Gerendás Lajos itt közölt jegyzőkönyve. (Szerk.)

Az unitárius egyház jegyzőkönyve 1916. december 24. Elnök: Zoltán Sándor lelkész.

„1. Elnöklő lelkész jelenti, hogy a román betörés alatt elveszett 2 drb. úrasztali terítő, 4 drb. pohárterítő, melyek közül 2 drb. selyemből való volt, továbbá 2 drb. papiszék takaró. A takarók közül az egyik fél volt, s rajta a 17. század elejéről származó selyemhímnzés, hímnzett részének két darabját a lelkész udvarán megtalálta. A selyem pohárterítők kivételével az elveszett javak az avultabb, értéktelegebb holmik közé tartoztak. Az invázió alatt betörték az énekvezéri lakás kapuját, s az egyik kapuszárnyat leszakították, a magtárul használt iskolai pince ajtaját befeszítették, s a zárt elrontották, úgyszintén elrontották a lelkési lakás ebédlője egyik ajtajának zárját is. Elveszett a keresztelőkanna is. (...)

2. Lelkész jelenti, hogy a román invázió alatt az ellenség két elesett katonáját templomunktól keletre, 8-10 lépésre hantolta el. Ezek közül egyiknek koporsójából az úrasztalára – hová kiterítve illetve ravatalozva volt – vér folyt ki, és az asztalon levő két terítőt is beszennyezte, úgy szintén a padlót is.

Erről a Főt. Püspök úrhoz jelentést tett. A püspöki leírat, erre vonatkozólag azt javasolja, hogy az egyházközség az úrasztalát cserélje ki mással, a beszennyezett terítőket a használatból vonja ki, s az eltemetett holttesteket exumáltassa, s helyezze a köztemető valamely részébe.

Keblitanács meghatározza, hogy az úrasztala helyett egy új, díszes asztalt állít, a terítőket többé nem használja, de emlékül elteszi, megőrzi, az ellenség eltemetett halottait egyelőre nem mozdítja.

3. Harangjaink közül a nagyszebeni katonai parancsnokság építészeti osztálya a kisebbiket 1916. október 27-én elvitette. Lelkésznek tudomása van arról, hogy a vonatkozó katonai kimutatás szerint nem kellett volna azt elvinni, mert a megghagyandó műemlékek közé tarto-

¹ E jegyzőkönyvből részleteket közölt: Vass István: Idők fogságában. Adalékok a romániai oktatásügy '89 előtti történetéhez; helytörténeti írások. Székelykeresztúr, 2000. 278–279. old. – Székelyderzs 1916-os szenvedéséről lásd: Gerendás Lajos: Székelyderzs és erődtemploma. Székelyudvarhely, 1998. 125–128. old.

zott. Ezt a Főt. Püspök úrnak jelentette, honnan intézkedés történt a harang visszaadására nézve, de az eredménytelen idáig.”

Jegyzőkönyv, 1917. május 4. „Tárgy: az oláh betörés következtében a homoródszentmártoni unitárius egyházközségben előállt események és okozott károk.

Az oláh hadüzenet és betörés napján, 1916. augusztus 27-én lelkész és énekvezér Kolozsvárt egyházi főtanácsi gyűlésen voltak, honnan 29-én, kedden délután érkeztek vissza az egyházközségbe.

A betörés következtében a Háromszék- és Csikmegye területéről menekülő lakosság már a betörést követő napon, 1916. augusztus 28-án délután nagy tömegben kezdett átvonulni a községen, gyalog, szekéren, kocsin, általános megdöbbenést és rémületet keltve az itteni lakosság körében. Az alkonyulat felé érkezők részben a községen alul a Recsenyéd felé eső réten, részben a községen felül a Székelyudvarhelyre vivő út mellett és a községben telepednek meg éjszakára, s a felizgult fantázia rémmeséivel izgatják fel még jobban az amúgy is megrémült, felizgult helyi lakosságot.

Községünkben a kiűritési rendeletet 30-án hajnalban hirdetik ki. Korán reggel a k[özségi] jegyző – családjával és a községi hitelszövetkezeti értékekkel szekéren elutazik, napközben híre jön, hogy a járási közigazgatási tisztikar is, élén a főszolgabíróval, elmenekült. A lakosság rémülete nő, némelykor csaknem a kétségbeesésig fokozódik, aztán kezdi az apathia felváltani a rémületet. Minden rend felbomlik. A menekülők áradata még mindig tart, Oklánd felől a háromszékiek, Abás-Keményfalva felől a csíkiak jönnek szakadatlanul. Megkezdődik a fosztogatás. Híre jön, hogy az oklándi üzleteket, a h[omoród] szentpáli Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet üzlethelyiségeit a menekülők feltörték és kifosztották. Beszélik, hogy Oklándon egy menekülő csendőrőrmester bízta a fosztogatókat, hogy mindent elvigyenek, mert most szabad.

Homoródszentmártonban először a mezőn kezdődik a menekülő háromszékiek, főleg erdővidékiek garázdálkodása. Marháikat belecspadják a kukoricásokba, s ők maguk is tördelik a már érni kezdő kukoricacsöket, és sütögetik a rögtönzött tüzeken. A község szélén levő kertekből a veteményt kiszedik és elhordják. A még be nem hordott zab-kalangyákat szekérre rakják s lovaikat, marháikat avval etetik, távozáskor szekereiket vele megrakják.

Bemennek helyi gazdák csűrbe, tetszés szerint szénát hánynak le, elviszik, ki elébök áll, hogy a rablást megakadályozza, leszúrással, agyonütéssel fenyegetik. Majd betörnek egyik-másik magánlakásba is, s rájuk nézve értéktelen holmikát is elrabolnak. Feltörik a helyi Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet üzlethelyiségét is.

A csendőrség tehetetlen, jobban mondvá szemet huny a kihágások előtt, avval okolva meg e magatartást, hogy a bíróságok megszűntek működni, nincs közigazgatás, hiába tartóztatják le a bűnözőket, s vesznek fel az elkövetett bűntényekről jegyzőkönyvet, mert nincs hova bekísérik a bűnösöket, s beterjesszék a jegyzőkönyvet.

A helyi lakosság menekülése a kiűritési rendelet kihirdetése és a közigazgatási hatóságok távozása után kezdődik meg. A 17-55 éves férfilakoságnak föltétlenül el kell menni, a többiek közül is sokan eltávoznak, de Galambfalváról, Székelykeresztúrról, Erdőszentgyörgyről nagyobb részük visszatér, mert megdöbbenni a menekültek nyomora, és az, hogy a hatóságok semmit sem gondoskodnak a menekülőkről, sőt akárhány helyen gorombáskodnak velök. A visszatérők ajkukon annak a kijelentésével jönnek: Ha meg kell halnunk, haljunk meg ott, hol születtünk, és ne az út szélén, idegenben! Rémes dolgokat mesélnek a menekülők szenvedéseiről, nyomoráról.

Egyházközségünk előljárói közül gondnok, mint besorozott katona, a hadkötelesekkel hagyja el a községet, énekvezér pedig szeptember 2-án, miután előzőleg családjának elutazásáról gondoskodott. Lelkész marad szeptember 15-ig, mikor az oláhok előnyomulása szükségessé tette az ő távozását is. Ez ideig részben énekvezérrel, majd ennek elutazása után egyedül mindennap isteni tiszteletet tart a hívekkel, főleg arra törekedve, hogy megnyugtassa a felizgult kedélyeket, s az Istenben való hit, bizalom erősítése által bátorságot, reménységet öntsön a csüggedő lelkebe. A honn maradtak vallásfelekezeti különbség nélkül buzgóan látogatták a templomot. Emellett csaknem minden nap bemegy Székelyudvarhelyre, hogy ott az alispáni hivatalnál, katonai parancsnokságnál érdeklődjék az események iránt, s a valódi té-

nyek közlésével állja útját a folyton feltörő rémhíreknek. Főképpen Reschner György csendőrnagy, katonai parancsnok az, aki a legnagyobb készséggel és szívességgel adja meg mindig a lelkésznek a szükséges felvilágosításokat és utasításokat is, s mikor a csendőrség közböbs viselkedéséről értesül, megerősítésül népfőlkelőket, s erélyes hangú írásos parancsot küld a h. szentmártoni csendőrsre.

Szeptember 10-ike után kezd a helyzet nagyon komoly lenni községünkben. Híre jön, hogy az oláhok Erdővidéket már megszállták. Megjelenik az első kerékpáros oláh felderítő őrjárat Oklánd határában, a csendőrök, pénzügyőrök fogadják s egyet közülök lelőnek, kerékpárját zsákmányul ejtik, a többi elszalad. 11–12-én katonai telefonszerelő osztag jelenik meg községünkben, a község déli részén az országút mellett (az) egyház alsó (pince) szobájába katonai telefont szerel be, őrizetelre a csendőrséget bízva meg. Szeptember 13-án délelőtt 11 óra körül a 2. számú népfőlkelő honvédszázár ezrednek egy szakasza, körülbelül 70 ember érkezik a községbe dr. Tóth László tartalékos hadnagy, budapesti ügyvéd parancsnoksága alatt. Parajdtól, a Libántetőről jöttek, hogy az oláhok előnyomulását figyeljék, s a hadsereg-parancsnokságnak időről-időre jelentést tegyenek. Beszállásolás, lenyergelés, ebéd, rövid pihenő után a legügyesebb altisztek vezetése alatt 1-1 tíz főből álló megfigyelő őrjárat indul Székelyszombor, Száldobos községekhez, és a homoródalmási erdőn a községtől északkeletre fekvő Bodzás – másként Csihányos – kúthoz. A felderítendő terepre vonatkozó szükséges felvilágosításokat dr. Tóth hadnagnak, kit vendégül meghív, és a huszároknak lelkészes adja meg. Leghamarabb jön jelentés a székelyszombori őrjáratról. Kitűzött helyre megérkeztek, ellenséggel nem találkoztak, azonban kevéssel előttük egy oláh lovas járőr Oklándig nyomult előre a Rika felől, egyet közülök a csendőrök lelőttek, lovát zsákmányul ejtették. A lovat mutatól a huszár elhozta, rajta jött és ment vissza a parancssal, hogy tovább figyelni s minden eseményről azonnal jelentést tenni.

Este későn jön a Száldobosra irányított járőr hírnöke, s jelenti, hogy kitűzött helyre el nem értek, mert Vargyasnál egy útkanyarodásban az erdős hegyoldalról erős kétoldali gyalogsági sortűzet kaptak, sebesülés nem történt. Viszi vissza a parancsot: kitartani, állandóan az oláhok orrában lógni, őket nyugtalanítani, megfigyelni, hogy milyen erősségű csapatok vannak. Tíz huszárnak elég nagy feladat, de huszárok voltak s mindannyian tősgyökeres dunántúli magyarok, kipróbált öreg katonák.

Éjjel, miután egyet már aludtunk, küldi az almási őrjárat a jelentést, hogy megérkeztek, ellenséget nem láttak, de civilektől hallották, hogy az Aranyos patak mellett egy erdészlaknál (a Farkas mezőn) az előző éjszakát kb. 300 főre tehető oláh lovas csapat töltötte el, és a Csíkszentkirály felé vezető erdei utakat tudakolták, s arra vonultak el. Megy vissza a parancs: óvatosan figyelni s vigyázni az erdős, hegyes terepen, nehogy meglepje őket felderítő, vagy egy erős ellenséges őrjárat

Másnap, szeptember 14-én de. Oklándnál ismét megjelenik egy oláh kémlelő őrjárat. A toronyból hamar észre veszik. Lovasok, 11-en vannak. A temető felől jönnek. A csendőrség kivonul, két oldalról bekeríti őket, sortűzet ad rájuk, de izgatottak, nem tudnak jól lőni, egyet sem sikerül közülök leteríteni. Azonban elfogják az őrjárat vezetőjét, egy főhadnagyot, egy őrmestert, öt közembert, összesen hét embert. Délután a foglyokat Szentmártonba szállítják. Lázasan lesi mindenki, mikor hozzák. Mi is kimegyünk foglyokat várni az útra. Megérkeznek, székeken a csendőrök között a főhadnagy, gyalog a lovasok. A főhadnagy kissé elhízott, nehézkes fiatalember, látszik rajta, hogy nem kenyere a katonáskodás. Németül meglehetősen beszél, elmondja hogy Halléban [Németország, G. L.] tanult a gazdasági egyetemen, földbirtokos Craiován, csak előző nap érkezett meg ezredéhez, ma patrul [járőr] szolgálatba küldték, s oly szerencsétlen volt, hogy fogságba került. Dehogy szerencsétlen, jegyzem meg, sőt nagy szerencséje volt, mert a sors megkímélte a háború szenvedéseitől, nálunk a foglyok emberséges bánásmódban részesülnek.

Ami ezt a felét illet – feleli – nem tagadja, hogy nagy szerencse a fogságba esés, de szegénynek is elég nagy, hogy oly hamar történt. Még a mi huszár hadnagyunk váltott pár szót vele, aztán átvették a helyi őrs csendőrei a foglyokat, s megindult újra a menet Székelyudvarhely felé az összegyűlt kíváncsi tömegben keresztül. Az oláh főhadnagyon vadonatúj kakas-szürke táborigényruha volt, kitűnő térképpel, messzelátóval volt ellátva, de a legénységet vékony, gyenge, világosszürke, nyári blúz fedte. Alig ment el a fogolycsapat csendőrök fedezete mellett, a

késő délutáni órákban már jött a hír, hogy a Rikán keresztül nagy tömeg oláh katonaság vonul Oklánd felé. Az a pár csendőr és népfőlkelő, mi eddig Oklándon teljesített szolgálatot, kénytelen volt elhagyni a községet s az Oklánd és Homoródszentpál között levő hegygerincen húzó-dó s a Brassó-Székelyudvarhely-Segesvár országutat védő lövészárókba vonult, melyet a 27. számú horvát gyalog ezred tartott megszállva. A Nagymál és Bérestető nevű magaslatokra küldött megfigyelő huszár őrségek alkonyat felé már jelentették, hogy Oklándot, Homoródkarácsonyfalvát, [Homoród]újfalut megszállták az oláhok. Ekkor már megkezdődött az oklándi hegyen is a tüzelés, de valószínűleg csak járőrvállalkozások voltak. A Száldobos felé küldött huszár járőr is akkor az oláhok előtt visszahúzódva az Oklánd-Szentpál közti lövészárókban foglalt helyet s onnan jelentette, hogy veszteség nélkül csatlakoztak a 27-es horvátokhoz.

A lakosság hangulata nyomott volt. Tudtuk, hogy csekély erő áll az oláhok útjában. Csikvármegyét is már megszállta volt az ellenség, s a Hargitán átnyomulva Oláhfalut állítólag elfoglalta. Egy bizonyos: annak a dandárnak a parancsnoksága, melynek feladatául az oláhok csikfelőli előnyomulásának lassítását tűzték ki, a Poklázon székel Szentkeresztbánya és Lövéte között, Oláhfalutól délnyugati irányban, mintegy 6-7 km-nyire, másnap pedig még közelebb hozzánk, a Domokos hegyen Lövéte irányában. Északról, keletről, délről nyomult mind közelebb az oláh veszedelem, s már csak egy irányban volt szabad az út: nyugatra. Az estéli sötétséggel az aggodalmaink, félelmeink sötétsége is ráborult a lelkekre. Már megdördültek a Kishomoród völgyében Karácsonyfalva és Almás között az oláhok ágyúi is, s tudtul adták, hogy az ellenséges tüzéségek is felvonult.

Biztosító őrségeknek a község keleti, északi és déli részén való elhelyezése után az oklándi hegyen folyó heves puskaropogás és néhány ágyúdörgés elhangzása megszűnése után a bizonytalanság érzetével hajtottuk álomra fejünket a késő esti órákban, hogy hajnalban ágyúdörgés legyen az ébresztőnk.

Felvirradt a község népe tehát szeptember 15-re is. E napon az izgalom tetőpontját érte el. A Szentpál–Oklánd közt levő lövészárókban megkezdődött a küzdelem. A csekélyszámú védősereg kénytelen a túlerő elől visszavonulni. A lövészárók az oláhok kezére kerül, a horvát csapatok a Dálya felé emelkedő domboldalon, Homoródszentpáltól nyugatra ássák be magukat. A huszárók elválnak tőlük s a községben állnak föl megfigyelésre. Közben a Székelyszomboron rekedt járőr is szerencsésen megérkezik: idejekorán észrevették, hogy útjukat Oklánd felől elvágták, s ők Daróczra, (a) zomboriak utasítása szerint erdei utakon átmenve, épen, kellő időben érkeztek vissza. Az almási járőr azonban elvágódott teljesen, s csak halott hátrahagyásával tudott átvágni Lövéte felé a bekerítő oláh járőrök közt. Napközben szüntelenül tartott ott az ágyúharc, kíváncsi gyermekek, asszonyok, öreg férfiak tömegesen gyűltek ki a község déli részére, hogy nézzék a Szentpálon robbanó srappnellek fehér és barna füstfelhőjét, a lecsapó gránátok füst- és poroszlopát. Hiába volt a csendőrök figyelmeztető szava, hogy ne csoportosuljanak az ellenség által jól látható terepen, hiába az erélyesebb fellépés is, egyik pillanatban szétoszlott a rémüldöző kíváncsiak tömege, de a más percben újra összeverődött, s találgatta, melyik az oláh és magyar srappel füstje. Ez alatt kétszer is végigfutott a falun a hír: Jönnek az oláhok! Először Recsenyéd felől vonuló csendőröket nézett oláh katonáknak néhány megrémült asszony, másodsor pedig a Bükkfalva fölött Karácsonyfalva felé figyelő csendőrséget vezettetett meg egy szakasz horvát katona, kik óvatosan vonultak az erdő között a völgy felé, hogy csapatukhoz csatlakozzanak. Tévedésüket idején észrevéve, szerencsére nem tüzeltek rá saját katonaságunkra.

E napon megszállták az oláhok Homoródmást is, azt jelentette az az erősebb tábori őrs, melyet egy Simon nevű tiszthelyettes vezetése alatt küldött a Nagymáltetőre dr. Tóth hadnagy. Félni lehetett, hogy esetleg községünket is meglepi az oláhok, ezért a lelkész is megtette, a szükséges lépéseket a menekülésre. Alkonyatkor a Bérestetőn levő huszárőrség jelentette, hogy körülbelül két század oláh lovas Karácsonyfalváról a hegyoldalon kifelé Szentmárton irányában előnyomul, komolyan figyelmeztette dr. Tóth hadnagy a lelkészt, hogy most már föltétlenül szükséges, hogy távozzék, mert a következőket tudni nem lehet. Még csak a Szentpálról jövő jelentést hallgatta meg a lelkész, hogy az oláhok három srappel és két gránátot lőttek a megfigyelő huszárókra, kik közül egy könnyen, egy súlyosan megsebesült, aztán a parancs szerint visszavonultak Szentmártonba, ahol bevárták míg a könnyen sebesült huszár megérkezett, s bekötözték sebeit, aztán szívélyes búcsút véve Tóth hadnagytól, az utcán gyűlt

népeket bátorítva, vigasztalva, jókívánásaiktól kísérve ment a község Székelyudvarhely felé levő végéhez, hol készen volt a szekér, melyen menekülendő volt. Istennek oltalmába ajánlva, béna nevelő apjának gondozására bízva a lelkesi lakást, szeptember 15-én este $3\frac{3}{4}$ órakeresztig hagyta el a községet a lelkes, lelkében a jövő miatt való aggodalommal, szinte kialvó reménységgel.

Másnap, szeptember 16-án a csendőrség és a huszárság elvonult Székelyudvarhely irányában, hogy csatlakozzék a máshonnan is visszavonuló katonasághoz.

A község teljesen védtelenül állt, a honn maradt lakosság remegve várta a történeteket. Szeptember 17-én, vasárnap végre megjelent az első oláh lovas járőr. A falut átkutatva Homoródalmásra robogtak vissza, ahonnan jöttek. Másnap, 18-án újra egy őrzőát átkutatta a községet, harmadnap, 19-én szálláscsinálók jöttek, és 20-án Almásról Topliceanu nevű ezredes vezetése alatt ájtott a 356. számú kalarás [lovas] ezred s nagyobb számú gyalogság és tüzérség. A gyalogság és tüzérség tovább vonult a mi csapataink után, a lovasság a községben maradt. Topliceanu ezredes és szárnysegédje Járes főhadnagy, s az oláh táborig pap a lelkesi lakásba költöztek be, az énekvezér lakását szintén tisztek számára foglalták le. Ezen kívül nagyobb számú lovasságot szállásoltak mindkét helyre. A községnek minden istállója megtelt lóval, katonával.

A lelkesi lakásban az oláh tiszteket lelkeseknek oláhuul precízen beszélő nevelő apja fogadta. A bukaresti származású Topliceanu a plojesti 6. számú kalarás ezred ezredese (Colonel) biztosította őt, hogy semminek bántódása nem lesz, és sajnálatát fejezte ki, hogy a lelkes eltávozott, mert ha maradt sem lett volna bántódása. Ugyanakkor parancsot adott ki, hogy a községben senkit bántani nem szabad, erőszakkal senkitől semmi el nem vehető, megszabta mindennek az árát, s kihirdette. A főbb élelmi cikkek árát a következő képen szabta meg: 1 drb liba 3 lej, réce 2 lej, tyúk 1 lej 50 bani, csirke 80 bani, 1 kg hús 2 lej, 1 kg szalonna vagy zsír 2 lej, 1 kg vaj 2 lej, 1 kg túró 2 lej, 1 drb. tojás 10 bani, 1 liter tej 30 bani, 1 kg kukoricaliszt 30 bani. Egy koronát 1 lej, 1 fillért 1 bani értékben számítottak. A községi bírót, ki nem menekült volt el, meghagyta az állásában, s oláh nyelvű kinevezési okmánnyal látta el, melléje új kisbírót, esküdteket nevezett ki, katonai rendőrséget állított fel, hol panaszt mindenki leadhatta, és sérelmére orvoslást kereshetett. Főbb rendelkezései következők voltak: senkinek engedély nélkül a községből kimenni nem volt szabad, még dolgozni a mezőre sem. Engedélyt azonban senki sem kért, inkább ki sem mozdult a házból. Kaput, ajtót sem éjjel, sem nappal bezárni nem szabadott. Az utcákat a lakosság köteles volt minden reggel tisztára seperni.

Az iskolát, templomot azonban nem tartották nagy tiszteletben. Előbbiből a padokat, asztalokat, felszerelést kihányták és lovakat kötöttek be, a nagy szakállú oláh táborig pap pedig mikor a templomot felnyitatta, gúnyosan mondta oláhuul: Hát templom ez? Hol vannak a szent képek, kereszt, oltár? Közönséges ház ez, nem templom!

A községben rend, a katonák között fegyelem uralkodott, míg Topliceanu ezredes katonái voltak itt. Szigorúságára jellemző, hogy minden reggel megkérdezte lelkes nevelő apját, hogy valamelyik katona nem bántotta-é, nem csinált-e bajt, kárt. Mikor pedig egy katona erőszakot követett el egy asszonyon, előbbit levetkőztette, és nyilvánosan megkorbácsoltatta.

A lelkesi lakásba táborig telefont vezettek be, s a konyhás és a kisebb utcai szobában távbeszélő készüléket szereltek fel. Dandárparancsnoksági székhellyé tették meg a községet, parancsnok állítólag Topliceanu ezredes volt. Szeptember 22-én az oláhok örvendezve beszéltek, hogy Székelyudvarhelyt is már elfoglalták, s dicsekedve mondták, hogy a Tiszáig meg sem fognak állani. Kapukra, házak oldalára, kerítésekre mindenütt felpingálták a hangzatos jelszót, amellyel ellenünk jöttek: Traiasca Romania Mare! [Éljen Nagyrománia!] s közkatonák egészen mámorosan beszéltek arról a Romániáról, melynek nyugati határa a Tisza, déli a Duna, keleti a Fekete-tenger s Prut leszen. Nem igaz némely napi lapnak az az állítása, hogy Romániában a köznép nem akarta a háborút. Akik nem csupán foglyokkal és leigázott, meghódított néphez tartozó emberekkel beszéltek, azoknak más véleményük van. Romániában a legkisebb gyermeknek lelke is meg volt mértelvezve a Nagyrománia ábrándjával, s az ellenünk vezetendő háború eszméjével.

Megkezdődött a rablás és a rablott cikkekkel való kereskedés. Székelyudvarhelyről társzerekkel, automobillal hordták a rablott ruhát, szeszes italt. Minden katona részeg volt, s

szekér számra árulták a cipőt, ruhát Székelyudvarhely kifosztása után. Egy pár cipőt 4-5 koronáért adtak, könnyűszerrel jutottak hozzá, nem nagy érték volt előttük.

Szeptember 25-én az oláhoknak gyászos napjuk volt. Délelőtt egyik legjobbnak mondott tisztjük, a Calaras városából való Todor nevű főhadnagy holttestét hozták, állítólag Miklósfalváról. Az egyszerű deszkakoporsóba helyezett holttestet bevitték a templomba, és az úrasztalára helyezték. A község lakosságának megparancsolták, hogy koszorúkat, virágot vigyenek a koporsóra és a délután tartandó temetésre mindenki elmenjen. Itt volt mindenki, aki csak mehetett: jórészt asszonyok, gyermekek. Az oláh pap görög-keleti szertartás szerint a halottat beszentelte, elparentálta. A templom piacán, az úrasztala körül komor arccal álltak az oláh tisztok, s fel-felhangzott az asszonyok zokogása. Nem az elesettet siratták, önmagukért és a távol levő, szenvedő, harcoló kedveseikért, a templomért hullattak keserű könnyeket, melyben érthetetlen nyelven idegen pap beszélt. Arra gondoltak, vajon fog-e még valaki a templomban magyarul prédikálni, magyarul imádkozni, s nem teljesedik-e be az oláhok szava, hogy majd kapnak az elmenekült pap, tanító helyett oláh papot, tanítót, kik megtanítják oláhu a gyerekeket. A holttestet a templomtól keletre a »Kerítés«-ben temették el. Este még hoztak egy halottat, Neagu Ilie nevűt, azt is a templomba vitték, honnan másnap, szeptember 26-án minden nagyobb szertartás nélkül temették el a másik halott mellé.

Az első halottnak még friss fejsebéből folyt a vér, mikor az úrasztalára tették, s a koporsóból is kiszivárgott vér beszennyezte az úrasztalát a rajta levő két terítővel együtt, sőt a padlóra is lecsepegett és sötét foltot hagyott ott, szomorú, gyászos jelét amaz időnek. Úrasztala és a két terítő a beszennyezés következtében a használatból kivétték. Következő napon, szeptember 27-én az oláhok elhagyták a községet, s egy részük Székelyudvarhely felé, a gyalogosok pedig Zsákod, Dálya irányában vonultak el.

Szeptember 28–29–30. napjain csend volt a faluban. A lakosság örvendezett, hogy megsza badult a kellemetlen vendégektől, kik nagy előszeretettel viseltettek a liba, réce, tyúk, csirke, malacpecsenye iránt, s liter számra itták a friss tejet, melyet azonban csak megszóva fogyasztottak. Pénzt csak ritka esetben adtak valamiért, ajándékba adatták mindazokat a dolgokat, mert lopni nem volt szabad nappal, csak éjjel, mikor senki sem látta. Távozáskor magukkal vittek sok értékes dolgot, főképpen ruházati cikkeket, fehérneműt, pokrócot... emlékül. Az oláhok távozását követő napokon a lakosság, mely azt hitte, hogy véglegesen eltávoztak az oláh csapatok, sietve látott a mezőn dologához, melyben nagyon hátra maradt a miatt, hogy az oláhok ittléte alatt nem volt szabad kimenni a mezőre. Október elsejére, mely vasárnap volt, reménykedő szívvel ébredtek fel, s noha borús, esős volt az idő, a lelkeken a reménység sugárzása derengett. Hamar beborult ott is.

Október 1-én estére szeles, esős idő támadt. Korom sötét volt. Egyszerre patkók csattogása, zaj, lárma, szitkozódás verte fel a falu csendjét. Az emberek a házakban elsápadtak a rémület újra végigfutott a lelkeken, a reménység pislogó lángja kialudt a szívekben. Egy gondolat remegtetett meg mindenkit: Itt vannak ismét az oláhok! Ezeknek nem voltak szálláscsinálóik. Maguk csináltak szállást maguknak. Éktelenül verdesték hosszú lándzsájukkal a kapukat, és hol idejében nem siettek nekik kaput nyitni, egyszerűen betörték.

Vasárnap este volt, ilyenkor a székeley legények guzsalyasba szoktak menni kedveseikhez. A melyik leánynak legény vendége van, annál guzsalyas van. A nagy sapkás oláh lovasokat is guzsalyasoknak nevezte el a nyomorúságban is felcsillanó néphumor, guzsalyhoz hasonló hosszú lándzsájukról, de mikor az asszonyok, lányok elemlegetik őket: Isten őrizzen olyan guzsalyasoktól!

Véget nem érő menetben a lovasok délről Recsenyéd felől jöttek. Szintén kalarások voltak, a craiovai 7. ezred és a pitesti 8. ezred egy része. Parancsnokuk Mitesan ezredes Craiovából. Mindannyian kis-oláhországiak, az oláhországiak között a legdurvább, a legkötekedőbb, legműveletlenebb fajta: oltean. Amint egyik-másik elárulta, Nagyszeben vidékéről jöttek, hol állításuk szerint csapatainkat megverték, s mint ott sükségtelenekeket küldötték más front részre. Magaviseletük azonban mást árult el. Semmi nem tetszett nekik. Pusztítottak, raboltak mindent. Ha valaki a tisztkekhez panasza ment vállat vonva felelték: háború van! s azzal elfordultak, és ha a feleletre nem távozott a panaszos, hamar megmutatták tetteleg is az utat neki. A fegyelem laza volt közöttük. Észre lehetett venni bizonyos csüggedésfélét arcukon, egy olyan vonást, mi azoknak képén szokott megjelenni, kiket a szerencse bizonyos ideig tenye-

rén hordoz, de aztán hirtelen ellenük fordul a sors, keresztül húzza minden reménykedő számításukat, a szerencse hűtlen lesz.

Megkezdődött a lakossággal való kegyetlenkedés. Öreg embereket megverték, ha valaki megfogta a holmit, amit el akart rabolni az oláh, vagy szóval tiltakozott, fegyverét fordította ellene, s lelövésével, leszúrással fenyegette meg a jogos tulajdonát védelmező férfit, nőt. Egy hétig voltak a községben, s felettek minden megehetőt, amihez hozzájutottak. Szabad bejárásuk volt mindenüvé, mert ajtót, kaput bezárni nem volt szabad, a kerítéseket is ledöntötték, a hol újtjokban volt, hogy semmi se akadályozza a községben való járás-kelést, Szénát, zabot nem kíméltek, lovaik alól és elől soha sem fogyott el az. Többet elgazloltak, mint amennyit lovaikkal meg tudtak etetni.

A községben levő férfiakat, lovakat, ökröket folyamatosan fuvaroztatták. Hol Székelyudvarhely felé, hol Vargyasra, hol Almásra kellett fuvarozniuk, sőt Fogaras vidékére, a Sövényesre is rendeltek ki szekereket. Ezeknek oláh lakosságú községeken is kellett áthajtani, s e közben keserűséggel látták, hogy az oláhok mindenütt ünnepelőben vannak, s valóságosan vigadoznak, hogy vége a magyar világnak. Azt hitték a helyi lakosok is. Az oláhok is ezt a hitet igyekeztek beléjük gyökereztetni. Nem csak bosszantásul, de meggyőződésből is azt beszélték az oláhok, hogy soha a magyaré Erdély nem lesz, s kik elmenekültek, azok vagyona az oláhoké lesz. Talán ez az oka, hogy a helyi lakosság az elmenekültek őrizet nélkül maradt lakásaiból mindenütt igyekezett elhordani mindent, vagyis fosztogatott, nehogy az oláh kincstáré legyen az értékes és értéktelen ingóság. Kishitűek, gyávák mindig voltak, lelki szegények mindig lesznek.

Október 8-ig tartott a Mitescu ezredes parancsnoksága alatt álló olteánok garázdálkodása, e napon reggel összegyűltek, elvonultak. Ismét megtisztult a levegő, de este ismét más csapatok jöttek, a 8. kalarás ezred részei s tüzérség, gyalogság vegyesen. Újra megtelt a község oláh katonával, s az istállók lovakkal. A teheneket, marhákat kieresztették az udvarra, helyettük lovaikat kötötték be a kalarások, kik között (sokan) a sarkantyút bocskoron viselték, mert nem volt csizmájuk, vagy kímélték. Bocskoros lovasság... gyönyörű armádia! A lelkes lakásban az eltávozott Mitescu helyét Árion, 8. kalarás ezredbeli ezredes foglalta el, az újonnan érkezett csapatok parancsnoka. Az új „vendégek” arcán, magaviseletén még jobban észre lehetett venni a csüggedtséget. Egyik-másik katona nagy titokban el is árulta, hogy alaposan megverték őket Korondnál, ahonnan jöttek. Rebesgették azt is, hogy vissza kell vonulniuk teljesen. Csozátkoztak, hogy honnan van a magyarnak és németnek annyi katonája, hogy olyan hatalmas erőt tud kiállítani most is, hiszen nekik azt mondták a tiszték, hogy a két évnél régebb tartó háború annyira kigyengített minket, hogy nekik nem harcolni kell Erdély elfoglalásáért, hanem csak végig sétálni a Tiszáig. E hírek hamar végig szivárogtak a falun. Kezdték a reményesség visszatérni a szívekbe. Bármennyire is kegyetlenkedtek az oláh katonák, nem hitték, hogy Oláhország lesz Erdélyből. Pár nap múlva az ágyúdörgés közelről kezdett hallatszani: a repülőlk sűrűn vonultak át a község fölött. Hogy a mi repülőink voltak, onnan tudták az emberek, hogy a katonák hevesen lövöldöztek rájuk. Aztán, elébb délről, Pálos irányából, aztán nyugatról, a galambfalvi rét felől hangzott fel erős, tartós ágyúdörgés. Az oláhok között látható izgalom uralkodott. Sűrűn vonultak ki a községből kisebb-nagyobb lovas csapatok, melyek rendszeren megfogva jöttek vissza, több ló, mint lovas. A község határában dél felől a Recsenyéd felé elterülő réten, szántóföldeken, a Székelyudvarhely felé vezető országút környékén szaporán kezdtek ázni a lövészárkokat. A lakosságnak megtiltották az utcára-menést nappal is. Gyalogos csapatok, tüzérek, lovasok, trének vonultak át a községen, hol egy, hol más irányban. Látszott a zavar, a rendetlenség, fejetlenség, mi lassanként úrrá lett az oláh csapatok között is. A tiszték lázasan csomagoltak s rakatták szekérre a rablott holmikat. Izgatottan, türelmetlen hangon osztogatták parancsaikat.

Az előljárással újabb fuvarokat rendeltek ki. Megrakták a szekereket is rablott holmival, búzával. Útnak indították őket Homoródalmás felé katonák felügyelete mellett, kik puskatussal bátorították a remegő hajtókat, kik között 70 éves öregember s 11 éves fiúgyermek is volt, s rúdnak is beillő husángokkal bíztatták az ökröket, mikor Almás felé a hegyen igen megnehezült az iga. Egyházközségünk közül heten voltak a szekerekkel elhajtottak között, név szerint: Beke Péter (kör.), Csala Ferenc id., Dombi Mózes Mózesé, Gergely Mózes, Kádár István (D.), Kerekes István id. bányai, Kolésa János Jánosé. Közülük Dombi Mózes 11 éves és Kolesa János 14 éves gyermekeknek sikerült Lövete és Szentkeresztbánya közt megszökni és

visszajönni, id. Kerekes István kis unokáját, Kerekes Dénest, kit magával vitt volt, Szentegyházfaluban egy embernek gondozására bízta, s az visszahozta a gyermeket, de a többi öt férfiról e napig semmi hír. Csak annyi bizonyos, hogy Csíkszereda felé hurcolták, valószínűleg Moldovába, de hogy élnek-é, meghaltak-e mi történt velök, senki sem tudja.

Az elhurcolás október 14-én történt, e napon elvonultak az oláhok is végképpen. Előző napon már lehetett észre venni, hogy távozásra készülnek. Sőt volt oláh katona, aki elárulta azt is, hogy a magyar előcsapatok néhány kilométernyire vannak, s nekik gyorsan kell visszavonulni Csík felé, mert sok a magyar katona, s Brassó felé már nem is lehet menni, mert ott el van zárva az útjuk. A legnagyobb zűrzavar uralkodott ekkor az oláh csapatok között. Gyalogos, lovas, tüzér csapatok, trének rendetlen összevisszaságban mentek be hol egy, hol más utcán, amelyik éppen arra nem vezetett, hová ők akartak menni: Almás felé. – Annyira meg voltak zavarodva, s elveszítették tájékozódó képességüket, hogy kétszer, háromszor is neki indultak annak az egy, téves irányba vezető utcának, míg észre vették, hogy nem jó helyen járnak. Különösen a tüzérek voltak nagyon elbolondulva, s képzelhetőn az a bosszankodás, káromkodás, ordítás, mit véghez vittek, mikor egy-egy szűk zsákutcába hajtottak be az ágyúkkal, hol csak a legnagyobb nehézséggel tudtak megfordulni a tévedés észrevétele után. Végre többórai eszeveszett keringőzés után valahogy kitaláltak a községből, s elvonultak Homoródalmásra, honnan a Kishomoród völgyében folytatták útjukat Szentegyházfaluba irányában, amely egyetlen útja volt a menekülésnek, mert minden más irányból már nyomultak előre a mi csapataink.

A lakosság fellélegzett. Egyszerre mindenkit az az érzés lepette meg, hogy vége az oláh veszedelemnek. Délután (október 14.) megjelent a községben az első magyar huszár járőr. Mikor a község Recsenyéd felőli végén jöttek a mi huszáraink, még máskáltak a falu ellenkező részébe tyúkért, elrabolni valóért a visszazaladó oláh katonák, de a huszárok láttára eszeveszettül rohantak csapataik után Almás-Abásfalva irányába.

Estefelé jött egy nagyobb csapat huszár. A lakosság öröme leírhatatlan volt, kicsinyek, nagyok, férfiak, nők, tömegesen tódultak az utcára. Beszélni alig tudtak, annyira erőt vett a sírás mindenkin. Boldog volt, aki hozzájutott valamelyik huszárhoz, s megszoríthatta kezét. Nem egy öregember, asszony megcsókolta a kemény, érdes huszár kezét, s vele a felszabadításnak kezét. Egész este hordták az oláhok elől eldugott szalonnát, kenyeret, tyúkot, csirkét, tojást, veteményt, hogy legyen miből jó vacsorát készítsenek a szakácsok a magyar katonák számára. Örömmámorban úszott a község, hetek óta, augusztus vége óta első nap volt ez, mikor nyugodtan hajthatták álmra fejüket a lakosok. Ha valaki az október 15-re virradó éjszakán nem tudott aludni, biztosan a nagy öröm volt az, a mi miatt elkerülte szemét az álom. A huszárok a piacon töltötték az éjszakát, reggel Almásra lovagoltak át.

Október 15-én vasárnap egész nap szakadatlanul vonultak át a községen a mi csapataink, gyalogság, tüzérség vegyesen. Délről jöttek, itt keletnek fordultak Csíkvármegye felé az oláhok nyomában. A lakosság ezer jókívánsága kísérte őket. Oly ragyogó, oly örömmel teljes vasárnapja talán soha sem volt, nem is lesz a falunak, mint az oláh uralom alól való megszabadulást követő vasárnap.

Nemsokára a községbe visszatért a csendőrőrs, k[özségi] jegyző, kezdetek visszazállingózni az elmenekültek is, a falu felvette rendes képét, mindenki munkája után látott, hogy a megkésétt szántást, vetést befejezhesse. Az isteni gondviselés is oly időjárást adott, hogy minden késelem mellett is bé lehetett fejezni az őszi mezei munkát. A szomorú időknek csak keserű emléke maradt a lelkekben, s az az óhajlás, vajha az Isten több ily megpróbáltatást nem bocsátana mi reánk, községünkre, hazánkra.

Az oláhjárás természetes tetemes kárral járt. A kártevés megkezdődött már a Háromszék vármegyei és Csíki menekülők átvonulásakor, de tetőpontját az oláhok bevonulása és itt tartózkodása alatt érte el. A lakosság terményben, baromfiban, általában házi berendezésben, ruházati cikkeiben szenvedett nagyobb kárt. Több helyről búzát, kukoricát, lisztet vittek el az oláhok. A zabot akár csépelve volt, akár csépeletlen, lovaikkal feletették, elgazlották, a szénát szintén. A szarvasmarhák, lovak közül a javát magukkal vitték. A községi bírót – mert 2 drb. 4 éves szép barna csikót elrejtett – bezárták, és állítólág főbe akarták lövetni. Gyors visszavonulásuk akadályozta meg őket ennek végrehajtásában. A disznót, baromfit állandóan ölték, sütötték és ették az oláh katonák. Berendezési, ruházati cikkeket, fehérneműt tisztak, közlegé-

nyek összepakoltak a lakásokban, hol megszálltak, s magokkal vitték. Fosztogatásra a helyi lakosságot is bíztatták. Emberéletben, épületben kár nem történt, tüzeset elé nem fordult, de ezt is inkább lehet köszönni az isteni gondviselésnek, mint az oláhoknak, kik csűrben perzselték a disznót.

Az okozott károkat felbecsülő bizottság megállapítása szerint belső emberek közül lelkész 2 613 korona, énekvezér 7 709 korona 40 fillér kárt szenvedett terményben, háztartási, berendezési, ruházati, és vegyes cikkekben. Az egyházközség kára szintén a kárbecslő bizottság megállapítása szerint 451 korona. Ebbe bele van számítva a beszennyezés által használhatatlanná tett úrasztala értéke, valamint az orgona megrongálása által előidézett kár is. Az egyházközséget ért kárról lelkész a keblitanács 1916. december 24-én tartott gyűlésén jelentést tett, s az akkor felvett jegyzőkönyv 1. pontja alatt névszerint fel vannak sorolva az oláhok itt-léte alatt elvesztett egyházközségi ingóságok. Ez ingóságok jegyzéke a leltári érték megnevezésével, s lelkész, énekvezér károsodásáról szóló kimutatással 1916. december 30. – 140-1916. lelkészi iktató szám alatt, a székelyudvarhelykörü esperesi hivatalhoz Oklándra elküldetett az egyházi főhatósághoz való fölterjesztés végett.

Az egyházközségi klenódiумok egy régi, keresztelő kannának használt teafőző ón kanna kivételével lelkész Dombi Pál keblitanácsos, volt egyházközségi gondnokkal a templom padozata alá, a fal tövében ásott kb. fél méter mély gödörbe rejtette el, ugyancsak oda helyezve az anyakönyveket, értékpapírokat, takarékpénztári betétkönyveket is. Mindezek kemény papírdobozban voltak elhelyezve, s a kihányt földdel letakarva. Lelkész értesítette az elrejtés helyéről énekvezért is, s jelentést tett a püspöki hivatalnak. Visszatérése után mindent épen és hiánytalanul megtaláltunk az elrejtés helyén. Levéltár és más könyvek hiánytalanul és sértetlenül megmaradtak.

A búzakepét hívek már befizették volt, a zabkepekék is több mint felét behordták az oláh hadüzenet előtt és után, de az oláh megszállás előtt. A behordott zabot belső emberek kárrá vallották. Akik nem szolgáltatták be zabkepejüket, a keblitanács határozatából befizethették szemül és pénzül is. Előbbi esetben egy 25 kévés kalangya helyett 2 véka (50 liter) zabot, vagy 1 véka (30 liter) szemes kukoricát, utóbbi esetben 10 koronát kellett beszolgáltatni. Keblitanács határozatának a hátralékosok kevés kivétellel eleget tettek. Kik nem fizették meg ilyen alakban, azok a következő évi kepe beszolgáltatáskor adják meg hátralékos kepejüket is.

Jelen jegyzőkönyvnek egy példánya E. K. Tanácshoz való felterjesztés végett megküldetik a székelyudvarhelykörü esperesi hivatalnak, egy példánya bemásoltatik az egyházközség határozati jegyzőkönyvébe. Zoltán Sándor lelkész, Györffy István egyh. jegyző, ifj. Szász István gondnok.

Közli: Gerendás Lajos

A reménytelenségből a bizonytalanságba

Epizódok az 1944 őszi észak-erdélyi menekülés történetéből

Több érv szólhat amellet, hogy érdemes körüljárni a kérdést – lényegében ugyanazok a tényezők, amelyek nehezzé is teszik a gyér számú forrás értékelését. Meghatározó szerepet játszik, hogy az észak-erdélyi menekülés történetének monografikus feldolgozására – nyilvánvaló politikai-ideológiai okokból – évtizedeken keresztül nem kerülhetett sor.

1944 őszén, az események forgatagában természetesen nem kezdődhetett meg az értékelés, az elemzés – ráadásul az akkori magyar hatóságok, illetve a politikai és katonai vezetők nem voltak egységes véleményen a tekintetben, hogy feltartóztatni, korlátozni, segíteni vagy éppen előírni kellene-e a lakosság menekülését. Később, a front nyugat felé haladtával az erdélyi menekültek áradata együtt hömpölygött tovább az anyaországiakkal. Egyre kevésbé jelentett különleges, s így önállóan kezelendő problémát az övék.

Az impériumváltás után pedig érthetően mindkét országban kínos kérdés volt a hatalom számára, hogy a népesség jelentékeny része „a lábával szavazott” az új ideológiai és nemzetállami berendezkedésről. A menekülés érzelmi és ésszerű okait, körülményeit, méreteit és kö-